

Художня функціональність любовного сюжету в структурі пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» та історичній трагедії Рудольфа Фон Готтшала «Мазепа»

У статті розглянуто любовний сюжет пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» й найвідомішого з творів німецькомовної мазепіани XIX ст. – однойменної історичної трагедії Р. фон Готтшала. Детально проаналізовано його функціональність та місце в композиційній структурі вищенаведених творів, роль любовного трикутника й третього персонажа.

Ключові слова: любовний сюжет, пенталогія Б. Лепкого, Р. Готтшаль, Мазепа, Мотря Кочубей.

Постановка наукової проблеми та її значення. У європейських літературах існує близько двадцяти різножанрових творів, присвячених постаті гетьмана І. С. Мазепи. І хоча славетний українець був насамперед відомим політиком і меценатом, найширшого розголосу набула не його державна діяльність, а романтична пригода молодості – шалена скачка на спині коня, що була покаранням за зв'язок із заміжною жінкою. Цей аспект біографії, широко популяризований письменниками-романтиками, із часом трансформувався в так званий «міф про Мазепу». Чи не найвідомішим і найбільш резонансним твором за мотивами відомого українця стала поема Дж. Байрона «Мазепа» (рік написання – 1818, видана 1819 р.). Саме вона дала поштовх для написання низки літературних витворів, у яких гетьман постає героєм любовного сюжету. На цій хвилі не меншої популярності набув також біографічний факт заключного періоду життя гетьмана, зокрема його симпатія до похресниці Мотрі Кочубей – доньки генерального судді Василя Кочубея. Ця історія лягла в основу найвідомішого твору німецькомовної мазепіани – трагедії Рудольфа фон Готтшала (1823–1909) «Мазепа» (існує дві редакції – 1860 і 1865 рр.) та видатного роману-пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» (1926–1955 рр.).

Актуальність дослідження. Незважаючи на багатий досвід української дослідницької мазепіани, у нас досі немає спеціальної студії, присвяченої німецькомовним творам про І. С. Мазепу, у тому числі трагедії Р. Готтшала. Знаходимо лише окремі згадки в статтях Д. Донцова, Д. Наливайка, В. Матвіїшина, В. Лавренчука, які розглядають проблему рецепції та інтерпретації образу українського гетьмана у творах таких європейських романтиків, як Дж. Байрон, В. Гюго, Ю. Словацький. Не знайшла ґрунтового висвітлення проблема місця й ролі любовної історії в романі Б. Лепкого, хоча цей твір за останні роки неодноразово поставав об'єктом дисертаційних досліджень, зокрема Л. М. Білякович, Н. М. Лупак, Т. М. Литвиненко, В. В. Соколової. Проте в них увагу акцентовано на постаті гетьмана чи історіософії роману. Більш детальний підхід у вказаному руслі знаходимо в статті Б. І. Вальнюк «Іван Мазепа та Мотря Кочубеївна в історичній романістиці Б. Лепкого» [1]. Інші дослідники, зокрема О. В. Тарасова в статті «Жінки у житті І. Мазепи: міф і реальність», С. О. Павленко в книзі «Міф про Мазепу», здебільшого відображають стосунки Мазепи й Мотрі з погляду історичної об'єктивності [6, с. 7]. С. О. Павленко розвінчує століттями існуючі у свідомості людей упередження щодо постаті українського реймента, зокрема міф про збездичену Мотрю.

На сьогодні не проведено жодного дослідження, у якому проблема кохання в трагедії Р. Готтшала та пенталогії Б. Лепкого розглядалась би в компаративному аспекті, хоча для цього є всі підстави, найбільш вагомий із яких – спільність історичного сюжету, що ліг в основу названих творів. Такого типу студії необхідні, оскільки це дасть змогу виявити як національну своєрідність та особливості індивідуального підходу письменників до трактування знакової події в житті гетьмана, так і спільні моменти, що об'єднують західноєвропейську й вітчизняну літературну мазепіану. Важливо, що відображена у творах історія кохання І. С. Мазепи виходить за вузькі рамки сюжету, зачіпаючи ширше коло проблем. Тож у представленій на розгляд статті ставимо мету здійснити функціональний аналіз любовного сюжету в структурі трагедії Р. Готтшала «Мазепа» та романі-пенталогії Б. Лепкого «Мазепа», установити спільні й відмінні риси авторських інтерпретацій, визначити їхні суспільно-історичні та літературні чинники.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основною любовною сюжетною лінією аналізованих творів є лінія Мазепа-Мотря (у німецькій трагедії – Матрена). Пенталогія Б. Лепкого розпочинається повістю за ім'ям головної героїні – «Мотря». Дослідниця історичної романістики Б. Лепкого Б. І. Вальнюк трактує таку композиційну структуру роману символічно, висловлюючи думку про багатозначність образу Мотрі в романі та виявляючи в ній як риси реальної історичної особи, так і абстрактної надії на здобуття незалежності України. У фрагментарній оцінці персонажів вона – то надія на воскресіння України (гетьман), то ідея незалежності (Чуйкевич), то міфологічна Єлена з Троянської війни чи вечорова зірниця із сузір'я Близнюків (Україна тоді співвідноситься з Троєю) [1]. Б. Лепкий починає свою епопею зі змалювання історичних постатей і подій: візиту російського царя Петра I до гетьмана, клятви І. С. Мазепи боротися за визволення рідної землі. Після такого політичного вступу автор повертає в русло особистого життя гетьмана, чим заслуговує негативну оцінку критиків [5]. Б. І. Вальнюк проводить паралелі між особистими поривами й визвольними прагненнями гетьмана [1]. Можна припустити, що такий підхід зумовлений також і метою автора – більш повно розкрити характер головного героя, а також змалювати його образ кардинально відмінним від пануючого стереотипу пристарілого спокусника своєї молоді похресниці. Було б нелогічним зображати Мазепу-політика для налаштованого негативно читача. Натомість перші дві частини пенталогії дають змогу автору зобразити гетьмана благородною, глибокою, чуйною, освіченою особистістю, намалювати портрет Мазепи-чоловіка, а не лише Мазепи-політика – жорстокого, владного й рішучого.

Сюжетна лінія Мазепа–Мотря постає в Б. Лепкого в ідеалістичному ключі. Усі сцени спілкування гетьмана з дівчиною зображені виключно в платонічному руслі: «Спасибі вам, Мотре, спасибі, Мотренько! – сказав урадуваний гетьман, здержуючи любовні слова як непристойні його вікові і не відповідаючі хвилині» [4, с. 173]. «Боже борони мене, щоб я бажав їй злого. Люблю її, як осіння природа любить ясне сонце» [4; с. 193]. Ідеальна історія кохання викликала саркастичну критику Ю. Опільського, який називає такі стосунки неможливими й стверджує, що їх слід було б змалювати зовсім в інший, більш прозаїчний спосіб [5, с. 113–114]. Проте, як свідчить мовно-стильовий аналіз висловлювань Мазепи та Мотрі, автор розглядає вказану ситуацію крізь філософсько-психологічну призму, уводячи засіб паралелізму, за допомогою якого відображає зв'язок між природними станами та життєвими віхами головних героїв. Життя І. С. Мазепи в добу гетьманування порівнюється з осінню – своєрідним природним згасанням, проте найбільш плідним періодом у політичному плані. Мотрю ж автор вустами головного героя багаторазово називає «сонцем», тобто тим просвітленням, проблеском надії, як і власне ідея незалежності. В останній частині «3-під Полтави до Бендер» дівчина з'являється залишком козацького війська лише маревом, міражем, що розвіюється в тумані. Як бачимо, Б. Лепкий використовує образ коханої гетьмана символічно, утілюючи в ній поняття суверенності, надії. Автор не ставить за мету звести любовну історію роману до романтичної афери.

О. В. Даниліна в монографії «Еволюція художнього образу гетьмана Івана Мазепи в українській і зарубіжній літературі XVII–XX ст.» віддає Б. Лепкому данину першості у створенні повноцінного образу Мотрі Кочубей, проте вважає його ідеалізованим. Дослідниця виражає сумніви, що 17-річна дівчина могла бути такою патріоткою й знайти в собі сили придушити перше велике почуття [2, с. 93–94]. Тут слід узяти до уваги той факт, що Мотря, на відміну від тогочасного жіночого загалу, була освіченою та національно свідомою дівчиною, добре знала історію рідної землі, уболівала за долю народу, не хотіла бачити його приниженим та підневільним. У романі її образ розкривається в різних ракурсах: авторському наративі, словах головного героя, характеристиці інших персонажів пенталогії, зокрема Івана Чуйкевича, батьків Мотрі, а також другорядних персонажів роману. І всюди вона постає не такою, як інші дівчата й жінки – химерною, невпокою, демонічною, із крутою вдачею та повною загадок душею. Чи не найвлучніше характеризує Мотрю російський князь О. Меншиков у сцені допиту після падіння Батурина. Автор передає надзвичайне здивування прибічника Петра I, що «така молода й гарна жінка, знає історію й цікавиться політичними питаннями. У них таких жінок нема. Вони могли вирости тільки серед ліберального устрою, там, де шанувалася особиста свобода, де ідея незайманості й недоторканості людини робилися життєвим, якщо не писаним законом» [3, с. 410]. Князь бачить існуючу прірву між Україною та Росією й розуміє споконвічну ворожнечу між двома народами, що зумовлена величезними, непримиримими відмінностями у сві-

тоглядах і культурах. Потайки О. Меншиков визнає вищість того жіночого типу, який являє собою Мотря – не покірної та безвільної північної жінки, а освіченої, начитаної, вільної духом. Отже, автор створює образ непересічної особистості з твердими переконаннями та складним внутрішнім світом, зі сформованими поглядами на політичні й життєві питання, образ жінки неординарної та не схожої на жодну іншу, такої, у яку міг закохатися легендарний гетьман.

За допомогою любовної лінії роману Б. Лепкий розкриває характер головного героя, проте не робить її ключовою, майстерно вплітаючи у відображені у творі історичні події заключного періоду гетьманування І. С. Мазепи. На відміну від задуму українського автора, Р. Готтшаль підносить любовний сюжет до основного в трагедії, подекуди навіть маніпулюючи історичними фактами для зручності розгортання любовної інтриги на їх тлі. Австрійський дослідник німецькомовної мазепіани А. Вольдан дотримується погляду, що автор був добре ознайомлений з історичними фактами, про що свідчить обізнаність Р. Готтшала про контакти І. С. Мазепи з донськими козаками, ватажок яких – Булавін теж з'являється у творі, про маневри шведського короля Карла XII під Полтавою. І якщо автор і відходить від історичних даних, то не від незнання, а переслідуючи певну художню мету [10, с. 154]. Мотря (Матрена) в інтерпретації німецького автора є донькою полковника Іскри, а не генерального судді Василя Кочубея. Саме з конфлікту навколо дівчини відбувається розвиток драматичної дії в трагедії. Іскра звинувачує гетьмана у звабленні та викраденні його доньки. Полковнику відомі плани гетьмана щодо переходу на сторону шведів. Щоб помститися, він доносить на І. С. Мазепу російському цареві. Петро I, не повіривши Іскрі, видає зрадника гетьману для страти. Особисті непорозуміння героїв призводять до конфлікту на політичній арені.

Жанр трагедії накладає певні обмеження на автора. Характер героїні розкривається здебільшого через діалоги дійових осіб чи вчинки самої Матрени. Зі слів її батька – Іскри, ми дізнаємося про дитинство дівчини, яка після смерті матері зростала в монастирі, відгороджена від реалій зовнішнього світу. Хоча історична трагедія за обсягом значно менша від пенталогії Б. Лепкого, образ коханої гетьмана поданий у німецькому творі в більш інтенсивному розвитку. Українська Мотря – бунтівна душа, патріотка від першого до останнього рядка роману. Присутня не так еволюція образу, як зміна місць і ситуацій, де проявляє себе вдача дівчини: від спокою та розміреності життя батьківської оселі до палаючого Батурина. Німецька ж Матрена на початку трагедії – наївна й безкорисна. Із нагнітанням драматичної дії дівчина перетворюється під впливом обставин на амбітну та мстиву. Вона горить помстою за страту батька і марить лише своїми амбіціями – владою, без розуміння того, чим треба пожертвувати, щоб досягти такої мети:

Мазепа: Ти Іскри донько, що ти тут шукаєш?

Матрена: Корони! ... А я хотіла з паном панувати [8, с. 526–527].

Дівчина прагне лише королівства, про яке геть забуває після звістки про страту батька й націлюється лише на помсту гетьману. Матрена підмовляє закоханого в неї запорозького отамана Гордієнка відступити зі своїми загонами, позбавивши гетьмана військової підтримки, що, врешті, й призводить до поразки І. С. Мазепи під Полтавою. Вона інтригує, бере активну участь не лише в особистому, але й у політичному житті, переносячи свої образи на гетьмана в державну сферу, вирішуючи тим самим долю битви. Апогеем її підступності є отруєння коханого у фінальній сцені трагедії. Німецький автор відображає зміну ставлення дівчини до І. С. Мазепи й у мові героїні. Якщо на етапі закоханості він для Матрени «grosser Hetman» (великий гетьман), «die Liebe, die mein Herz entzückt» (любов, що захоплює моє серце), «ich aber liebe dich, wie meinen Stern» (я кохаю тебе, як свою зорю), то зі зміною ставлення різко міняється й характер звертань [9, с. 27–28, 112]. Гетьман стає «grausamer» (жорстокий), «das ist der Mann nicht, dem mein Herz gehört» (це не чоловік, якому належить моє серце), «Mörder» (вбивця), «Tiger» (тигр), «wild» (дикий) [9, с. 121–130].

Любовний сюжет у творі Р. Готтшала є визначальним і щодо ходу історичних подій, і щодо вирішення особистого життя героїв. Наслідки любовного конфлікту – це рушійна сила, що спонукає персонажів до дії, історичні ж факти займають другорядне місце та не є визначальними в композиційній структурі твору. Якщо в Б. Лепкого любовний сюжет розвивається на тлі історичних подій, то в Р. Готтшала історичні колізії – це фон для романтичних стосунків і причина драматичної загибелі гетьмана. Спільним для авторів є те, що Р. Готтшаль, як і український письменник, зображає стосунки героїв у платонічному руслі. І. С. Мазепа ставиться до дівчини по-батьківськи, про що свідчать рядки трагедії:

Мазепа: Ходи сюда! В чоло тя поцілую ....

Ти дитина ще моя нерозумна [8, с. 396–397].

Судячи з наведеного прикладу, німецький автор був добре обізнаний з історичними фактами та біографічними даними І. С. Мазепи й Мотрі Кочубей, зокрема автору відомо й про велику різницю у віці його героїв, а, можливо, і про те, що гетьман був хрещеним батьком дівчини.

Детального аналізу при вивченні художньої функціональності любовного сюжету в композиційній структурі однойменних творів потребує й роль третього персонажа. Як у пенталогії, так і в історичній трагедії наявний любовний трикутник. У Б. Лепкого третьою особою є Іван Чуйкевич – гетьманський канцелярист, закоханий у дівчину. У Р. Готтшала – це запорозький отаман Гордієнко. Спільним в обох авторів є той факт, що дійова особа любовного трикутника обирається з близького оточення гетьмана й контактує не лише з Мотрею-Матреною, але й із самим І. Мазепою. Якщо Б. Лепкий дотримується історичних фактів, то німецький автор створює драматичну ситуацію, вибравши такого учасника романтичної афери, який би міг поєднати любовні та політичні колізії, тобто безпосередньо впливати на розвиток політичних подій. Гордієнко – командуючий загонами, які є вагомою частиною війська гетьмана, підтримка чи, навпаки, відступ яких впливає на результат Полтавської битви. Отже, перебуваючи під впливом чар Матрени, отаман спочатку підтримує гетьмана на вимогу коханої. Проте, коли засліплена помстою дівчина підмовляє його відступити, Гордієнко виконує й це прохання, що й призводить до поразки в битві.

Кардинально різняться й стосунки Мотрі та Чуйкевича, Матрени й Гордієнка. Якщо українська Мотря цілковито відверта, лікує Чуйкевичу рану та щиро пропонує йому дружбу й приязнь, то відносини Матрени та Гордієнка – це абсолютна маніпуляція його почуттями, а разом із тим і військовими ресурсами. Українська героїня згодом стає дружиною Івана Чуйкевича. Гетьман і дівчина жертвують особистим щастям задля вищої мети – на користь державних справ. У цьому аспекті авторський задум відповідає історичній правді: з одного боку, розкривається благородний і жертвний характер героїв, з іншого – автор дотримується фактів. В авторській інтерпретації Р. Готтшала ситуація кардинально протилежна: особисті інтереси, образи та амбіції Матрени відіграють визначальну роль і навіть зумовлюють подальший розвиток історичних подій. Дівчина є своєрідним «сірим кардиналом», чії дії вирішують результат Полтавської битви.

Під час аналізу творів доцільно вказати також кількість любовних сюжетних ліній, оскільки кожна є важливим композиційним елементом, несе значне смислове навантаження й виконує сюжетотворчі функції. Якщо в Б. Лепкого це лише стосунки Мазепи та Мотрі, то в Р. Готтшаль наявний ще й другорядний любовний сюжет: Лодоїска (дочка Мазепи) – Казимир. Ця паралель служить для нагнітання драматичної дії, оскільки коханий доньки гетьмана – Казимир – виявляється сином польського шляхтича, який покарав І. Мазепу, прив'язавши того до спини розгуканого коня. Тут проявляє себе байронічна лінія інтерпретації образу І. С. Мазепи, що була провідною в Європі в епоху романтизму. Р. Готтшаль використовує популярний міф, щоб установити причинно-наслідкові зв'язки подій, пояснюючи, чому Лодоїска не може бути зі своїм коханим, адже в душі гетьмана ще горить образа на його батька за приниження кару. Також німецький автор уводить і образ колишньої коханої гетьмана Мазепи – пророчиці Горпини. Вона не бере безпосередньої участі в подіях, проте є тією дійовою особою, що пов'язує між собою Мазепу, Матрену, Лодоїску та Казимира. Саме в її хатині знаходять притулок донька гетьмана зі своїм коханим, пригнічені заборонаю Мазепи на їхній шлюб. Віщунка підтримує навіть Матрену, не маючи на це жодних підстав. Образ Горпини в трагедії – приклад безкорисливості, на фоні якого яскравіше проступають негативні риси персонажів, сповнених особистих амбіцій.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Отже, осмислюючи та трактуючи роль І. Мазепи в історії, Б. Лепкий створює образ прогресивного державного діяча, дипломата, просвітителя, борця за незалежність України, любовна ж лінія роману є другорядною, хоча пенталогія й розпочинається повістю «Мотря». Стосунки гетьмана та доньки генерального судді Василя Кочубея допомагають розкрити характер І. Мазепи, зобразити непересічну особистість політика і його готовність пожертвувати особистим заради високої цілі об'єднання та визволення України з-під московського ярма. Образ коханої гетьмана є поліфункціональним. У Мотрі втілюються поняття надії та незалежності. Цей персонаж також показовий для різниці культур і менталітетів держав І. С. Мазепи та Петра І.

На противагу українському автору, Р. Готтшаль ставить любовну інтригу в центр композиційної структури трагедії, допускаючи подекуди історичні неточності для зручності розвитку романтичного сюжету. Наявні дві любовні сюжетні лінії: Мазепа–Матрена та Лодоїска–Казимир. Любовний трикутник Мазепа–Матрена–Гордієнко відіграє важливу роль не лише в особистих стосунках героїв, але й впливає на політичну ситуацію й результат Полтавської битви. Відомий міф про галоп Мазепа на спині коня вводиться для пояснення причин вчинків персонажів трагедії та нагнітання драматичної дії. Історичні події служать лише тлом для розгортання любовної інтриги. В авторській інтерпретації цього сюжету очевидний вплив пануючої в Європі байронічної лінії зображення українського гетьмана. Серед спільних рис виділяється тенденція обох авторів до зображення стосунків героїв у платонічному руслі та акцент на батьківському ставленні гетьмана до дівчини.

Джерела та література

1. Вальнюк Б. І. Іван Мазепа та Мотря Кочубейвна в історичній романістиці Богдана Лепкого / Б. І. Вальнюк // Джерела. – 1998. – №1. – С. 28–32.
2. Даниліна О. В. Еволюція художнього образу гетьмана Івана Мазепа в українській і зарубіжній літературі XVII–XX ст. : [монографія] / О. В. Даниліна. – Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. – 140 с.
3. Лепкий Б. Батурин / Б. Лепкий // Вибрані твори : у 3 т. [упорядкув. Б. І. Мельничук]. – Тернопіль : Збруч, 2008. Т. 3. – С. 239–487.
4. Лепкий Б. Мотря : іст. повість : у 2-х ч. / Б. Лепкий // Мазепа : трилогія. – Львів : Червона калина, 1991. – 389 с. – (Іст. б-ка «Дзвона»).
5. Опільський Ю. Втеча перед дійсністю («Мазепа» – Богдана Лепкого) / Ю. Опільський // Нові шляхи. – 1929. – №7. – С.112–119.
6. Павленко С. О. Міф про Мазепу / С. О. Павленко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – 248 с.
7. Тарасова О. В. Жінки в житті Івана Мазепа: міф і реальність / О. В. Тарасова // Дніпро. – 2001. – № 9–10. – С. 129–132.
8. Франко І. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне виданє. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича. / Іван Франко // Писання Осипа Юрія Федьковича. – Львів : [б. в.], 1902. – 532 с.
9. Gottschall R. Mazepa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen / Rudolf Gottschall. – Leipzig : Brockhaus, 1865. – S. 3–192.
10. Woldan A. Ivan Mazepa in der deutschsprachigen Literatur / A. Woldan // Wiener slavistisches Jahrbuch. – Wien, 2010. – Band 56. – S. 141–160.

Чура Юлия. Художественная функциональность любовного сюжета в структуре пенталогии Богдана Лепкого «Мазепа» и исторической трагедии Рудольфа Фон Готтшалья «Мазепа». В статье рассматривается любовный сюжет пенталогии Б. Лепкого «Мазепа» и наиболее известного из произведений немецкоязычной мазепаианы XIX в. – одноименной исторической трагедии Р. фон Готтшалья. Подробно анализируются его функциональность и место в композиционной структуре указанных произведений, роль любовного треугольника и третьего персонажа.

Ключевые слова: любовный сюжет, пенталогия Б. Лепкого, Р. Готтшаль, Мазепа, Мотря Кочубей.

The art Functionality of Love Intrigue in the Structure of Bogdan Lepky's Pentology «Mazepa» and Historical Tragedy of Rudolf Von Gottschall «Mazepa». The article deals with the love intrigue in B. Lepky's pentology «Mazepa» and one of the most famous of German-language Mazepa-works of the 19 th century, R. Gottshall's historical tragedy «Mazepa». It analyzes its functionality and place in the compositional structure of both works, the role of love triangle and the third character.

Key words: love intrigue, B. Lepky's pentology, R. Gottshall, Mazepa, Motrya Kochubey.

Стаття надійшла до редколегії
08.02.2013 р.